

Şeyhülislam Musa Kazım Efendi (1858–1920) ve *Safvetü'l-Beyan* *fi Tefsiri'l-Kur'an*'daki Tefsir Metodu

ZAFER KOÇ

Dr., Diyanet İşleri Başkanlığı

Giriş

Osmanlı devletinin son dönem şeyhülislamlarından biri olan Musa Kazım Efendi (1858-1920), İmparatorluğun en çalkantılı ve sıkıntılı zamanında dört farklı kabinede dört kez şeyhülislam olarak görev almıştır. Beş yıl süren Şeyhülislamlık görevinde iken ülkenin siyasi ve sosyal faaliyetlerine müdahil olmaktan geri durmamıştır.

Musa Kazım Efendi, “Sırat-ı Müstakim” ve “İslam” gibi dergilerdeki yazıları, Usul-i Meşveret ve Hürriyet, Külliyyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım ve Safvetü'l-Beyan adlı tefsiri gibi eserleri ile yaşadığı çağın problemlerine çözümler aramış, döneminin önde gelen aydınlarından biri olmuştur.

Türkçe (Osmanlıca) kaleme aldığı tefsiri “Safvetü'l-Beyan”, ancak Bakara Sûresi 73. ayetine kadardır ve tek cilt halinde basılmıştır.

Safvetü'l-Beyan, temel olarak “rivayet” ve “dirayet” ismiyle ikiye ayrılan mevcut tefsir çeşitlerinden ikincisine örnek olarak gösterilebilir. Musa Kazım Efendi'nin diğer te'lifatlarına ve tercümelerine de başvurulduğunda tefsirde takip ettiği metodu, mevcut tefsirler arasındaki konumu ve dünya görüşü daha belirginleşmektedir.

A. ŞEYHULİSLAM MUSA KAZIM EFENDİ

Kur'an-ı Kerim üzerine mesaisini sarfeden sayısız müfessirlerden biri de Şeyhulislam Musa Kazım Efendi'dir.

Erzurum'un Tortum İlçesinde 1275/1858 yılında dünyaya gelen Musa Kazım Efendi, İbrahim Efendi'nin oğludur. İlk eğitim-öğretimine memleketi Tortum'da çocuk yaşlarda başladı. Daha sonra eğitimini Nakşibendi şeyhi Mehmet Efendi'nin yanında devam ettirdi.

Balıkesir'de yaşayan dedesi Nureddin Efendi'nin (veya ağabeyinin)¹ yanına gönderildi ve eğitimine burada devam ederek İslam bilimlerine ilk adımı atmış oldu. Balıkesir âlimlerinden Selahaddin Ali eş-Şuûrî, Lütfi Efendi ve diğerlerinden dersler aldı. İstanbul'a giden Musa Kazım, burada Kazasker Eşref Efendi ve Hoca Şâkir Efendi gibi hocalardan eğitimini sürdürdü. Bu eğitim süreci sonunda 1888-1889/1306 yılında Ulûm-i Âliye ve Âliyye'den icazet aldı (1888). Aynı yıl Ruûs imtihanını başararak müderris oldu (1895). Fatih Camiinde ders vermeye başladı. Nasihat verme (nussahlık) derecesini bitirerek başkalarına ders verme icazetini aldı.

Mekteb-i Hukuk'ta, Mekteb-i Sultanî Darülfünun ve Daru'l-Muallimîn'de, Şeyhülislamlık bünyesindeki Tedkik-i Müellefât Başkâtipliğinde, Maarif Nezareti'nde kurulan Meclis-i Kebîr-i İlmî âzâlığında görevler yaptı. Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde şeyhülislam oldu (1910). Bir ara sadrazam vekilliği de yaptı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun 121.Şeyhülislam'ı olan Musa Kazım Efendi 1910-1917 yılları arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne bağlı hükümetlerde dört defa bu görevde bulunmuştur. Sırasıyla; Sadrazam İsmail Hakkı Paşa kabinesinde, (12 Temmuz 1910-29 Eylül 1911) tarihleri arasında 1 yıl 2 ay 18 gün, Sadrazam Said Paşa'nın kabinesinde (30 Eylül 1911-31 Aralık 1911) 3 ay, Said Halim Paşa kabinesinde (8 Mayıs 1916-3 Şubat 1917) 8 ay 26 gün, son olarak da Talat Paşa'nın kabinesinde (4 Şubat 1917- 8 Ekim 1918) 1 yıl 8 ay 2 gün Şeyhülislamlık yapmıştır. Musa Kâzım Efendi, dört defa gidip geldiği meşihat makamında toplam **5 yıl, 1 ay, 4 gün** şeyhülislamlık yaptı ve hizmetlerinden dolayı Murassa Mecidi Nişanı ve Altın Liyakat Madalyası ile ödüllendirildi.

¹ Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1974, II/774; Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1986, I/47.

Mondros Mütarekesi döneminde, Damat Ferit Paşa Hükümeti tarafından İttihat Terakki Cemiyeti liderlerinin tutuklanması üzerine, Bekir Ağa Bölüğü'ne hapsedildi. Burada kurulan Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesi tarafından,14 Şevval 1337 (13 Temmuz 1919) tarihinde 15 yıllık kürek cezasına çarptırılan Musa Kazım Efendi'nin cezası, Sultan Vahdettin tarafından çok bulunarak 3 yıl sürgüne çevrilmiştir.

Şeyhülislamlığı esnasında, Musa Kazım, önemli olay ve şahsiyetlerle karşılaşmıştır. Bu meydana Sultan Abdülhamit'in ve Sultan Reşad'ın da cenaze namazlarını kıldırıştır.²Döneminin önemli şahsiyetleriyle iç içe olmuş, evlilik merasimlerine aktif olarak iştirak etmiştir.³

Hastalığı sebebiyle Malta yerine Edirne'ye sürüldü. Edirne'de 10 Ocak 1920 tarihinde vefat eden Musa Kazım Efendi, Muradiye camiinin bahçesine (mihrap önüne) gömülmüştür. Mezar taşına İngilizler tarafından yazıldığı rivayet edilen; "Mazlumen Edirne'ye sürülen ve burada ölen Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin kabridir. Ruhuna Fatiha. 10 Kanun-i Sani 1920" yazısı bulunmaktadır.⁴

B. İLMÎ HAYATI VE ESERLERİ

Çok yönlü bir âlim olan Musa Kâzım Efendi başta fıkıh, tasavvuf, kelim ve Arapça olmak üzere pek çok alanda eser vermiştir. Bu eserlerin bazıları te'lif, bazıları da Arapça'dan tercümedir.

Musa Kazım, eğitimine çocuk yaşta babasının yanında memleketinde başlamıştır. Çocuk denecek yaşta iken eğitimini daha iyi yapabilmesi için Balıkesir'e, fazla zaman geçmeden oradan da ilmin beşiği İstanbul'a adımını atmıştır. İstanbul'da Kazasker Eşref Efendi, Hoca Şâkir Efendi ve diğer hocalardan eğitimini devam ettirmiştir.

Eğitimine dair kendi ifadesinde: "Bu aciz tahminen on iki yaşında olduğum haldetarikat-ı celile-i ilmiyyeye sâlik oldum. Bi a'v'n-i Hüdâ o zamandan buâna

² Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İştiklerim*, IV. baskı, Ankara 1987, s. 129, 136.

³ Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul 257-258. Ayrıca bkz., Çetinkaya, B. Ali, "Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi", *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2 - 2007, s. 78-79.

⁴ Hayatı hakkında daha geniş bilgi için bk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (DİA), XXXI/221, 222); Bilmen, Ömer Nasuhi *a.g.e.*, II/774-775; Kara, İsmail, *a.g.e.*, I/47-48.

kadar kâffe-i ahvâlve efa'limi o meslek-i aliyeninmuktazayatına tevfiik etmeye vüsû'm yettiği kadar çalıştım... ilm-i tefsir ve ilm-i tasavvuf ilede pek çok iştiğâl ederek bu sayede Kur'an-ı Kerim'in on cüzüneaid olan ve henüz ğayr-ı matbu' bulunan takriben üç bin sahıfeyihâvî bir Tefsir-i Şerif vücûdagetirdim..."⁵sözleriyleilimle olan münasebetini dile getirir.⁶

Musa Kâzım 1313/1896 yılında ise, İstanbul ruûs-i hümayununa (hümayun reislîği) nâil oldu. 1318/1900 yılında Mekteb-i Kudât Mecelle muallimliğine atandı. Daha sonra, Galatasaray Mekteb-i Sultânisi (Galatasaray Lisesi) akâid muallimliğine ve arkasından Dârû'l-Fünûn (Üniversite) ve Dârû'l-Muallimîn (Yüksek Öğretmen Okulu) hocalıklarına atanarak, aynı anda dört ayrı yerde görev yaptı. Ayrıca Mektebi Hukuk'ta Muhâkemât-ı Hukûkiye, Dârû'l-Hilafet'il-Aliyye Medresesine bağılı Medresetül-Mütehassısın'ın tâli kısmında usûl-i fıkıh müderrisliği yaptı.⁷

Maârif Nezâretinde kurulan Meclis-i Kebir-i İlmî üyeliğine, Hey'et-i A'yân'ın teşkili sırasında da Meclis-i A'yân a'zâlığına tayin edildi. Bu sıralarda İttihat ve Terâkki Cemiyeti'ne girdi.⁸

Musa Kâzım Efendi, hocalığı sırasında ünlü edebiyatçılardan Muallim Nâcî'ye (1850-1893), usûl-i fıkıhtan Molla Hüsrev'in "Mir'ât"ını okuttu. Ahmet Mithat Efendi'ye de tefsir dersleri verdi. Makalemizde metodunu inceleyeceğimiz "Safvet'ül-Beyân" adlı eseri, Ahmet Mithat Efendi'nin bu derslerdeki takrirleri kaydetmesiyle oluşmuştur.

Musa Kazım Efendi çeşitli eğitim öğretim ve idari görevleri yanında ilmi çalışmalardan da geri durmamış, telif ve tercüme olmak üzere birçok eser kaleme almıştır. Bu eserlerin bir kısmı basıldığı halde bazılarında el yazması olarak kalmıştır. Musa Kazım Efendinin yazmış olduğu makaleleri, genellikle Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad gibi dergilerde yayınlanmıştır.

Kayıtlara göreMusa Kazım Efendi'ye ait olduğu bilinen bazı eserleri

⁵ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, sayı: 8, 169.

⁶ Bu makalemizde Musa Kazım Efendi'nin görüşlerini naklederken eserlerindeki kendi orijinal ifadelerini kullanacağız ve -anlaşılması zor bazı kelimeler hariç- mecbur kalmadıkça sadeleştirmeye gitmeyeceğiz. Zira kullandığı dil ve üslup günümüz Türkçesine oldukça yakın olup, okuyucunun anlamakta zorlanmayacağını tahmin ediyoruz.

⁷ *D.İ.A.*, 31/221.

⁸ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, sayı: 8, 197-198.

şunlardır:

a. Te'lif Eserleri:

1. *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an* (İstanbul 1335): Gerekli açıklama yukarıda yapılmıştır.
2. *İslam'da Usul-i Meşveret ve Hürriyet*(İstanbul 1908): İstişare, danışma ve hürriyetin İslam'daki yeri ve öneminin anlatıldığı risaledir.
3. *İslam'da Cihad* (İstanbul 1916): Cihadın önemi ve gerekliliği, çeşitli ayetler ışığında ortaya konmaktadır.
4. *Sure-i İhlâs ve Alak* (İstanbul 1918):Bu küçük risalede müellif,İhlâs ve Alak sürelerini tefsir etmiştir.
5. *Külliyat-ı Şeyhülislam Musa Kazım*(İstanbul 1920): Şeyhülislam Musa Kazım Efendinin çeşitli dergilerde neşredilen makaleleri, bazı risaleleri, konferansları ve beyannamelerini içerir.
6. *el-Fetava el-Kâzimiyye fi Islahi'l-fetva et-Türkiye*: Babu'l-İ'tikad, Kitabü't-Taharet ve Kitabü's-Salât bölümleri ve bu bölümlerin çeşitli alt bölümlerine dair vermiş olduğu 52 fetvayı ve bunların Arapça kaynaklarını içeren yazma bir eserdir.
7. *Devr-i İstibdad Ahvali ve Müsebbibleri* (İstanbul 1912).
8. *Sırat-ı Müstakim* ve *İslam* gibi dergilerde yayınlanan makaleleri⁹

b. Tercümelere:

- 1- *Zevra ve Havra Tercümesi*: Celaleddin ed Devvani'nin(ö. 918-1512) mebde ve maad konusundaki görüşlerini içeren “Zevrâ ve Havrâ” adlı eserinin tercümesidir (İstanbul 1335).
- 2- *Tercüme-i Varidat*: Şeyh Bedrettin Semavi'nin yazdığı tasavvuf ve vahdet-i vücud anlayışı çerçevesinde yazmış olduğu eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 3- *Tahkik-i Vahdeti-i Vücuda Dair Bir Risalenin Tercümesi*: Karamani Muhammed Cemaleddin Nuri'nin vahdet-i vücud ile ilgili Arapça eserinin tercümesidir (İstanbul 1907).
- 4- *İmam Gazalî'nin Tehafütü'l-Felasife Tercümesi* (Basılmamıştır)
- 5- *İbn Rüşd'ün Ecvibe Risalesi Tercemesi* (basılmamıştır).¹⁰

⁹ Sırat-ı Müstakim'de yayınlanan makaleleri için bk. Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakim ve Sebülürreşad Mecmualarının Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (Ankara 1991), s. 141.

¹⁰ *DİA*, 31/222; İsmail Kara, *a.g.e.*, I/47-48.

C. SİYASİ HAYATI ve DÜŞÜNCELERİ

Musa Kazım Efendi, İttihad ve Terakki partisi ile irtibatı nedeniyle daha çok siyasi fikirleri gündeme gelmiş olmasına rağmen, onun esas itibariyle dini, kültürel ve eğitimle ilgili konulardaki görüşleri daha çok dikkat çekmektedir. İttihad ve Terakki Partisinin İslamcılık siyasetini savunduğu dönemde (Balkan Savaşı öncesi) görüşleri parti içinde çok etkili olmuştur. O, yazılarında şûra, hürriyet, adalet, müsâvât, uhuvvet, terakki, birlik, medeniyet gibi siyasi ve sosyal; giyim kuşam (tesettür), çok eşlilik, cihad, i'caz gibi dini konular üzerinde durmuştur.

Musa Kazım Efendi'nin, Şeyhülislâmlığa atanmadan önce de sonra da onunla ilgili yapılan tartışmaların kahir ekseriyeti, masonluğuna dair iddiaları içermektedir. Bu açıdan onun da içinde bulunduğu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin masonlukla bağlantısı önem kazanmaktadır. Ancak makalemiz Müellif'in hayatının bu yönüyle doğrudan ilgili olmadığı için, siyasi hayatıyla ilgili söylenenlere gereğinden fazla temas etmeyeceğiz. Kaldı ki, kendi ifadesiyle bu tür iddia/ithamlara şiddetle karşı çıkan bir insanın öncelikle kendi sözlerine itibar etmek ve geride bıraktığı eserlerine kulak vermek gerekir.

Hakkındaki bu tür ithamlara karşı kaleme aldığı Beyannâme'de: "Talebelik zamanımda daima ciddiyet ve istikâmet ve iffetimi muhafazaya muvaffak olduğum gibi ondan sonra da gerek tedrise me'mûr edildiğim anda ve gerekse sair me'mûriyetlerde bulunduğum hengâmda yine bi avnihi Teâlâ mesleğime şîn (utanç-yüzkarası) verecek, sûri ve manevî mucib-i ittihâm olabilecek hâlâtdan tevakkîye (korunmaya) cehd ve ikdam eyledim ve hâlen de etmekteyim."¹¹demektedir.

Beraber çalıştığı İttihat ve Terakki'nin masonlukla olan bağlantısı, onun da aynı örgüte üye olduğu anlamına gelmeyeceği gibi, kesin bir kanıt olmadığı sürece "*Berâet-i zimmet asıldır*"¹² hukuk kuralı doğrultusunda hareket etmek zorundayız.

Nitekim hakkındaki masonluk ithamlarına karşı şiddetle mukabelede bulunan Musa Kazım Efendi, 14 Kasım 1911'de yayımladığı beyannamede de

¹¹ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, 8. Sayı, 169, 1327, 197-198; Kara, İsmail, *a.g.e.*, I, 47; Koca, Ferhat, *Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Külliyyat, Dini ve İctimai Makaleler* "Giriş", Ankara Okulu, Ankara 2002, s. 24.

¹² Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle (Mad. 8)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1985, s. 19.

şöyle demiştir:

“Binâenaleyh dîn-i İslam’a muhalif olub da bana isnâd olunan her bir mezheb veya mesleği kemâl-i şiddetle reddeder ve selâmet-i memleket ve siyânet-i diyanet nâmına bu gibi tesvîlâta asla ehemmiyet vermemelerini... halisane ihtar eylerim.”¹³

Bu reddiyelere rağmen hakkındaki “masonluk” iddialarının, onun icraatlarını engellemeye yönelik girişimler olduğu ortadadır. Nitekim Musa Kazım’ın masonlukla itham edilme nedenlerinden biri olarak vakıfların tek bir genelmüdürlük altında toplanarak şeyhülislâmlığa bağlanmamasının önemli ve tarihî bir karar olduğunu, bu yüzden de bu tür ithamlara maruz kaldığını belirten Ferhat Koca’nın değerlendirmesine katılmak gerektiğini düşünmekteyiz.¹⁴

Dikkatten kaçırılmaması gereken önemli bir husus şudur ki, onunla ilgili bu tür iddiaların, ciddî veya gayr-i ciddî pek çok eser, makale ve hatıratı mesnetsiz bir şekilde ortaya atıldığına inanmaktayız.¹⁵

Tanzimat’tan beri bütün Osmanlı aydınlarında görülen kendi örf ve adetlerimizden kopmadan çağdaş medeniyeti yakalama arzusu, onun yazılarında açıkça görülmektedir. Çağdaşları gibi Musa Kazım Efendide medeniyet tahlilleri yapmış ve İslam dininin doğru anlaşılması üzerinde imal-i fikirde bulunmuştur.

Ona göre; “*Medeniyetten maksad-ı asli, bilcümle ahalinin refah ve saadet üzere yaşamasıdır.*” Yoksa teknolojik gelişmeler, birtakım icatlar vb. insanları mutlu edemiyorsa, bunlar medeniyet diye nitelendirilemez. O halde insanların maddi manevi her bakımdan mutluluğunu sağlayabilecek tek din “*Diyanet-i Hakka*”dır.¹⁶

Dine inanmayan insanların oluşturacağı bir toplumda, fedakârlık, hamiyet, mürüvvet, adalet gibi insani değerlerden bahsedilemeyeceğini, böyle toplumlarda kuru kuruya bir hümanizmin insanları mutlu etmeyeceğini, her

¹³ *Sırat-ı Müstakim*, c.7, sayı: 8, 169, 1327, 197-198. Ayrıca bkz., İsmail Kara, *a.g.e.*, I, 47; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, “Giriş”, s. 24.

¹⁴ Koca, Ferhat, *a.g.e.*, “Giriş”, s. 36-37.

¹⁵ Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989, III, 217; Koca, Ferhat, *a.g.e.*, s. 24, 36-37.

¹⁶ Musa Kazım Efendi, *Külliyyat, Dini ve İctimai Makaleler, “Medeniyet-i Sahiha”* (Tercüman-ı Hakikat, 11 Temmuz 1314), Evkaf-ı İslamiye Matbaası 1336, s. 5.

türlü faziletin ancak din ile sağlanabileceğini belirtir.¹⁷

Musa Kazım Efendi, uhrevî meselelerde en önemli esasın iman konusu olduğunu belirtir ve dünyevi meselelerin çözümünde ise siyaseti görür. Bu nedenle siyasi tercihe büyük önem atfeder. Ona göre öncelikle hak dine inanmak gerekir. Bu inancı uygulayacak ve yaşatacak olan da adaletli bir hükûmettir: “*Bir kavmin, bir milletin yaşayabilmesi, her halde bir hükûmetin te’sisine ve imamet-i âmmenin mevcudiyetine vabeste olduğu gibi; o kavmi, o milleti adalet ve hakkaniyet taraftarı ederek saadet-i maddiye ve maneviyelerine bais olan din ve itikadın beka ve himayesi de bir hükûmetin te’sisine mütevakıftır. Binaenaleyh medar-ı medeniyet-i sahiha din ve itikad ise de onu himaye ve ibka eden dahi bir hükûmet-i meşrûa olduğundan “Medeniyet-i Sahiha”nın din ve itikad ile husule geleceği, bunun da ancak bir hükümet-i meşrua ile beka pezir (devamlılığının sürmesi) olacağı şüphesizdir.*”¹⁸

Şeyhulislamlık görevini deruhte ederken, Onu siyasi arenada yer almaya iten neden bu kanaati olsa gerektir.

Musa Kazım Efendi, siyasi kararlarda istişare, adalet ve hakkaniyete riayet, işleri ehline vermek gerektiği üzerinde ısrarla durur.¹⁹ Toplumu ayakta tutan bu ilkelerin, Kanun-i Esasi (anayasa) ile teminat altına alındığını kaydeder. Hürriyetlerin garantisi ve müsâvâtın teminatı olan Kanun-i Esasi'nin hazırlanmasını, Osmanlı tarihinin şanlı sayfalarını süsleyen gayretler olarak değerlendirir. Padişah'ın (Sultan II. Abdulhamit Han), bazı hainlerin engellemelerine rağmen “*makam-ı hilafet-i kibriyaya gelir gelmez min tarafillah... usulü meşvereti meydana koyduğunu*” belirtir ve O'nunbu üstün gayretlerini şükranla anar.²⁰

Zaman zaman suistimal edilerek bir slogan haline getirilen “hürriyet”, “adalet”, “uhuvvet” (kardeşlik) ve “müsâvât” (eşitlik) kavramlarının amacının dışında kullanıldığından yakınan Musa Kazım, bu kavramlar üzerinde uzun açıklamalarda bulunur.²¹ Hürriyetin, anarşi ve kural tanımazlığa dönüşmemesi

¹⁷ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “*Medeniyet-i Sahiha*”, s. 8. Ayrıca, “*Lüzumu Diyanet*”, s.305, 306.

¹⁸ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “*Medeniyet-i Sahiha*” (Tercüman-ı Hakikat, 23 Temmuz 1314), s. 12.

¹⁹ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “*İslam'da Usûlü Meşveret ve Hürriyet*”, s. 243.

²⁰ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, *a.g.m.*, s. 247.

²¹ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “*Hürriyet-Müsaavat*”, s. 248.

gerektiğini belirtir.²²

Hak din ile sahih medeniyeti birbirinin mütelażımı olarak gören Musa Kazım, sahih medeniyeti hak dinin doğurduğunu, meşru hükümetin sürdürdüğünü savunur. Hak dinde aklın rolüne işaret eder. O'na göre Dinin/vahyin yol göstericiliği olmadan insanlar doğru yolu bulamazlar. Dinde tekâmül ve tedriciliği, onun terakkiye mani olmadığının açık bir delili olarak görür. Hak bir dine bağlı olarak sahih/mükemmel bir medeniyetin kurulabileceğini belirtir.²³

Önceki dönemlerde söylenen sözlerin ve görüşlerin kuru kuruya tekrar edilmemesi gerektiğini, günümüz problemlerini bu görüşler doğrultusunda çözemeyeceğimizi belirtir. Zira günümüzde felsefi ekoller değişmiştir. Artık Meşşaiyyun, İşrakiiyyun gibi felsefi meslekler yerine Tabiiyyun (materyalizm), Ruhiiyyun (idealizm) gibi ekoller ortaya çıkmıştır ve bu yeni ekollere karşı dini müdafaa etmek için yeni bir söylem geliştirilmelidir.²⁴

O, mezhep ihtilaflarını, dini alanda ve İslam birliğinin sağlanmasında önemli bir problem ve büyük bir engel olarak da görür. Sünni mezheplerin birleştirelmesi bir yana, Şii düşmanlığının ortadan kaldırılmasına yönelik tekliflerde bulunur. Bu çerçevede Sünni âlimlerle Şii âlimleri bir araya getirecek bir toplantı düzenlenmesini önerir ve ihtilaflı meselelerin burada tartışılarak bir çözüme kavuşturulabileceğine inanır.²⁵

Musa Kazım Efendi, medreselerde okutulan dini bilgilerin gözden geçirilerek ders kitaplarının yeniden yazılmasının gerekliliğini savunur. Arapçanın din dili olduğunu ve mutlaka en güzel bir şekilde öğrenilmesi gerektiğini söyler. Medrese eğitiminin temel problemlerinin başında dil meselesini, metin yerine şerh ve haşiyelerin okunmasını ve müspet ilimlere yeterince yer verilmemesini gören Musa Kazım Efendi, Arapça öğretimının hem amaç hemde metot açısından mevcut halinin yeniden gözden geçirilmesi gerektiğinin altını çizer. Sadece Arapçayla yetinilmemesini ve medreselerde Fransızca ya da İngilizce gibi batı dillerinin de öğretilmesi gerektiğini belirtir.²⁶

²² Musa Kazım Efendi, Külliyyat, "Hürriyet-Müsaavat", s. 248-253, 274-284.

²³ Musa Kazım Efendi, *Makaleler*, "Diyanet-i Hakka", s. 14- 16, 22.

²⁴ Musa Kazım Efendi, *Külliyyat*, "Konferanslar", s. 289-293.

²⁵ Musa Kazım Efendi, *Külliyyat*, "a.g.m.", s. 293-298.

²⁶ Musa Kazım Efendi, *Külliyyat*, a.g.m., s. 298-301.

Tasavvufla da yakından ilgilenen Musa Kazım, Nakşibendî Şeyhi Muhammed Efendi'ye intisab etmiştir.²⁷ Şeyhülislâm olduğunda sadece müftü ve kadıların bürokratik sorumluluğu ile yetinmemiş, aynı zamanda, bütün tekke ve zaviyeleri şemsiyesi altında toplayan Meclis-i Meşayih'in de başkanlığını yürütmüştür.

Toplumsal düzenin ve asayişin temini için ahlaki değerlere büyük önem verir: “Üç haslet-i memduha vardır ki bunların her biri cemiyet-i beşeriyenin vücudu için bir ruknü rakın ve hey'et-i ictimaiyyenin bekası için bir imad-ı kavim ve medeniyet-i sahiha için bir esas metin teşkil eylemektedir.” diyerek “Hayâ”, “Emanet” ve “Sıdk” üzerinde açıklamalarda bulunur.²⁸

Felsefeyle ilgili uzun mütalaalarda bulunan Musa Kazım Efendi, “Felsefe-i İslamiyye” başlığı altında onbir ayrı makale yayınlarak, “İsbat-ı vacip” konusuna geniş yer vermiş ve bu alanda filozoflara tenkidler yöneltmiştir. Bu makaleler O'nun, felsefeyle ilgili derin bilgi ve birikimini ortaya koymaktadır.²⁹

Batılılaşma, eğitim-öğretim, ilericilik-gericilik, modernlik-çağdaşlık... gibi günümüzde de canlılığını koruyan konuların O'nun zamanında da hararetle tartışıldığını görmekteyiz. Özellikle İslam aleyhine söylenen iftira ve ithamlar, o dönemde de yaygın idi. İslam'ın terakkiye açık bir din olduğunu: “*Din-i İslam, mâni-i terakki imiş!... Ne büyük bir iftira! Ne azim bir bühân! Zira Din-i İslam, mâni-i terakki değil bilakis âmir-i terakki, sâiki tealidir... Şimdi “Din-i İslam mâni-i terakkidir” diyen zevâta sorarım: Bu makalemizde beyan ettiğimiz esâsât-ı mühime Din-i İslam'dan başka hangi dinde ve hangi millette vardır? Ve Millet-i İslamiyenin kendi atâlet ve cehaletleri yüzünden uğradıkları felaketlerin esbabını, o kadar ulvi olan Din-i İslam'da aramak insaf mıdır?...*”³⁰ sözleriyle reddeder.

D. SAFVETÜ'L-BEYAN TEFSİRİ VE ÖZELLİKLERİ

Üzerinde durulacak konu aslında, bir makaleye sığacak derecede dar sınırları olan bir husus değildir. Ancak imkânlar ölçüsünde makalemizin asıl konusunu oluşturan Musa Kazım'ın tefsirini makalemizin hacmi ölçüsünde tanıtarak tefsirde takip ettiği metodu ortaya koymak istiyoruz.

²⁷ DİA, XXXI/221; Türk ve Dünya Ünlüleri Ansiklopedisi, VIII, 4085.

²⁸ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “Mütenevvi Makâlât”, s. 84-87.

²⁹ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “Felsefe-i İslamiyye”, s. 115-196.

³⁰ Musa Kazım Efendi, *Külliyat*, “İslam ve Terakki” (İslam Mecmuası, 27 Şubat 319), s. 278-285.

Musa Kazım Efendi, meşhur Osmanlı muharrirlerinden ve ediplerinden biri olan Ahmet Mithat Efendi'ye tefsir dersleri vermiş ve O da bu derslerdeki takrirleri kaydetmiştir.

En'am Süresine kadar yaklaşık **yedi cüz** bu takrirler devam etmiştir. Bu takrirlerini kitap halinde basmak isteyen Musa Kazım, resmi görevleri ve diğer günlük uğraşları sebebiyle bu arzusunu tamamıyla gerçekleştirememiş; ömrünün daha sonraki dönemlerinde ise ancak **Bakara Suresi 73.** ayetine kadar olan kısmı bir cilt halinde (408 sayfa) "**Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an**" adıyla tab' ettirmiştir.³¹

Tefsirin başında yer alan "**ifâde-i mahsûsa**" bölümünde, böyle bir eseri yazmadaki gayesini dile getirirken Kur'an'ı tefsir etme gibi ağır bir yükün -layık olmadığı halde- altına girdiğini söyleyerek: *"... bu kutsal kitabın tefsirine daha doğrusu tercümesine dair dilimizde yazılmış bir iki eserin, malum olan tahrir tarzı ve telif üslûbu, derin fikirler içeren kitabımızın ince manalarından ve yüce hükümlerinden, binde birini bile ifadeden âciz bulunduğu... hem de tefsir kitaplarından anlam çıkarmaya kudretleri olmayan din kardeşlerimize Kur'ân-ı Kerim'in hiç olmazsa zahiri manasını ve mümkün olduğu kadar bazı ince manalar ve yüce hükümlerini, günümüz diliyle bildirmeye gayret etmek halis niyetiyle..."* bu tefsiri yazmaya başladığını belirtir.³²

Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Musa Kazım'ın, Tefsirini yazmadaki asıl gayesi, Arapça eserlerden yararlanabilecek düzeyde dini ilimlerde yeterli bilgiye sahip olmayan Müslümanlara hiç olmazsa Kur'an'ın zahiri manasını, kısa anlamını kendi dillerinde (Türkçe) vermektir. Bir başka ifade ile tefsirin yazılmasındaki amaç; derin ilmi konulara girilmeksizin, halkın anlayabileceği bir dilde, zahiri manayı kısa ve öz bir anlatımla sunmaktır. Bu ifadeye göre Safvetü'l-Beyan'dan, ayrıntılı tahliller, derin ilmi meseleler, ihtilafli konular, felsefi incelemeler...vb.beklememek gerekir.

Safvetü'l-Beyan'ı genel bir bakış açısıyla değerlendirmek gerekirse, tefsirde ağırlıklı olarak Arapça gramer konuları ve kelamî meseleler ön plana çıkmaktadır. Ancak hem Arapça izahlar hem de kelamî konular, okuyucunun

³¹ *İlmiye Salnâmesi*, 626; Kara, İsmail, *age.*, 47. Musa Kazım Efendi'nin henüz basılmamış bu tefsirinin ciltlerinin, 7 Şubat 2012 yılında Hakk'ın rahmetine kavuşan İbrahim Subaşı'nda olduğu bazı kayıtlarda geçmektedir. Ancak bu bilgiyi te'yid edebilmiş değiliz. Ümidimiz, bu bilginin doğru olması ve mevcut yazmaların ilim ehlinin istifadesine sunulmasıdır.

³² Musa Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Matbaa Amire, İstanbul 1336, s. 1.

anlayacağı ölçüde kolaylaştırılmış bir anlatım tarzıyla ele alınmıştır. Müfessirlerin geleneğine uygun olarak ilk önce “Fatıha” ile kitabına başlar ve ayetleri/sureleri Mushaf’taki sıralamaya göre ele alarak tefsir eder.

Tefsiri yapılacak ayet/ayetler ayrı ayrı ve harekelenerek verilmiş, ayetlerin meali (icmâli manası) yazılırken büyük puntolu harfler kullanılmıştır. Daha sonra da “**Tefsir**” başlığı altında, söz konusu ayette geçen kelime ve kavramlar verilerek, bilhassa Arap grameri ve ilgili olduğu kelimeler, fıkıh veya diğer İslâmî ilimler bakımından incelemeye tabi tutulmuştur. Ayette ilk kez geçen kelime dil bilgisi açısından ayrıntılı bir biçimde ele alınmış, o kelimenin köküne ve kökünden türetilmiş başka kelimelere ait bilgi verilmiş, bu esnada çeşitlilikler göz önünde tutulmuştur. Aynı kelime başka bir ayette tekrarlandığında, bilgi tekrarı yapılmayarak önceki ayete atıf yapılmıştır. Ele alınan ayetin tefsirine ilişkin bütün olasılıkları gözler önüne serebilmek için o ayete ilişkin ayet gruplarını aynı anda değerlendirmeye özen göstermiştir. Bu ayetler kümesi verildikten sonra “**Hülâsa-i Tefsir**” başlığı altında, ilgili ayet hakkında yaptığı meal ve tefsirin kısa bir özeti verilmiştir.

Klasik tefsir metoduna uygun olarak, Hz. Peygamber’in hadislerine -az da olsa- yer vermiş, kimi zaman Arapşîirinden istişhatta bulunmayı ihmal etmemiştir. Ayetlerdeki irab durumlarını ve kelimelerin değişik okunuşlarını dikkate alarak, ayetlerin farklı tefsirlerine yer vermiştir.³³ Peygamberlerin kıssalarıyla ilgili ayetleri tefsirederken, müfessirlerden nakilde bulunduğu gibi Tevrat’a da başvurduğu olmuştur.³⁴ Kelami konuları ilgilendiren ayetlerin tefsirinde itikâdî mezheplerin görüşlerini karşılaştırmalı olarak değerlendirmiştir.³⁵ Ayetlerin nüzul sebeplerini de zikretmiştir.³⁶ Kimi zaman ayetlerdeki nüktelere (ince manalar) işaret etmiştir.³⁷ Bazen bir konuya ait kısaca bilgi verdikten sonra o konuyla ilgili tafsilatı başka bir ayete sevk etmiştir.

Bir konuyla ilgili farklı görüşleri belirtmiş, dahasonra o konuyla ilgili kendi tercihinin ve bu tercihinin gerekçelerine de yer vermiştir.

³³ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 8, 15, 35, 37, 41, 44, 47, 53, 69, 108, 109, 145, 165, 185, 186, 187, 189, 194, 195, 197, 198, 201, 203, 242, 243, 247, 248, 308, 328, 346, 365, 386.

³⁴ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 349, 354, 355, 364, 369, 382, 391.

³⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 51, 52, 53, 59, 60, 61, 80, 81, 133, 134, 135, 136, 168, 347, 380.

³⁶ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 63, 125, 126, 238, 240, 336, 338, 362.

³⁷ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 9. Diğer örnekler için bkz. *a.g.e.*, 10, 75, 130, 131.

Buraya kadar genel bir bakış açısıyla özetlediğimiz Safvetü'l-Beyan'ın bu özelliklerini ve takip edilen metodaltı alt başlık altında örnekleriyle ele almak istiyoruz.

1. Safvetü'l-Beyan'ın Kaynakları

Her müfessir gibi Musa Kâzım Efendi de tefsirinde diğer müfessirlerden istifade etmiş; Ashâb'dan, Tabiun'dan, Fahreddin Râzi (ö. 1209)³⁸ ve Zemahşeri (ö. 1183)³⁹ gibi müfessirlerin görüşlerinden yararlanmıştı.

Musa Kâzım Efendi'nin isim zikrederek nakilde bulunduğu tefsirlerin sayısı az olduğu gibi, bunlardan naklettiği görüşler fazla bir yekün tutmayacak derecede azdır. Mesela sahabilerden Hulefa-i Raşidin, Abdullah b. Abbas (ö. 61/678) ve Abdullah b. Mes'ud'un (ö. 32/652) yanında Hasan el-Basrî'den (ö. 110/728) nakillerde bulunmuştur.

“Mukatta' harfleri” ile ilgili açıklamasında Hulefa-i Raşidin'in görüşlerine başvurur: “Bu babda Hulefai Raşidin ve sair bazı Ashab-ı Güzin Hazeratından rivayet edilen sözlerde mealen işbu kavli salise karîb ve onu müeyyedir. Ezcümle Hazreti (Ebubekir) Sıddık (ö. 13/987) : في كل كتاب سر وسر القرآن اواعل ياني 'her kitabın bir sırrı vardır, Kur'an-ı Kerim'in sırrı da م ve emsali gibi evail-i süverdir.’ demiş ve Hz. Ali (ö. 40/661) de:

الكتاب صفوة وصفوة كتابك لان حروفه ياني التهجي حروفه ياني هر كتابın bir iç yüzü vardır, bu kitabın iç yüzü de evail-i süverdeki hurufu teheccidir.’ buyurmuştur.”⁴⁰

Hiz. Peygamber (s.a.v)'in “Bahr” ve “Hibrû'l-Ümme” diye taltifte bulunduğu Abdullah b. Abbas'ın “hurûf-u mukataa” hakkındaki görüşlerine yer verirken Arapça'da bazen bir kelimenin baş harfi söylenerek o kelimenin kastedildiğini (ihtisar) belirtir ve Hurûf-u mukataa'nın da bu tür bir anlam içerdiğini İbn Abbas'tan şöyle nakleder: “Nitekim الم deki elifin, “Âlâullah”a, lâm'ın “Lütfullâh”a, mim'in “Mecdullah”a işaret olduğu ve الرحمان kelimelerinin mecmu' الم ve الرحم ve الم teşkil etmekte bulunduğu Hiz. İbn Abbas'dan rivayet edilmiş ve diğer bir rivayette de müşârun ileyh hazretleri “elif Allah'tan, lam Cebrail'den, mim Muhammed'den

³⁸ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 278.

³⁹ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 38.

⁴⁰ Musa Kâzım, a.g.e., 30.

kinayedir” buyurmuştur ki, bu rivayete göre “الم”lafzının kinaye kılındığı kelimeler itibarıyla ifade edeceği mealin: ‘Kur’an-ı Kerim tarafı ilahiden, lisanı Cibril ile Muhammed (s.a.s.)’e münezzeldir’ tarzında olması ihtimali kavidir.”⁴¹

Aynı görüşe tekrar yer veren Müellif, “Fakat bu isti’mal şazz olduğundan ona itibar yoktur.” der ve İbn Abbas’ın bu yorumunun o kelimelerden ihtisar edilmiş olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtir.⁴²

Kur’an’ı anlama hususunda seçkin bir yeri olan, tefsir, fıkıh, hadis ve kıraat gibi ilimlerde temayüz eden İbn Mes’ud’un⁴³ şu açıklamasını nakleder: “O muttakiler ki gayba iman ederler yani inanırlar ve farz olan namazı kılarlar. Ve kendilerine verdiğimiz rızıktan fukaraya infak ve it’âm ederler.”⁴⁴... kendi tilmizlerinden ve kibarı tabiinden **Haris b. Kays**’ın müşarun ileyh’e; ‘Siz rasulullahı ru’yetiniz sebebiyle indallah bize tekaddüm ettiniz’ demesi üzerine O da: ‘siz de rasulullahın gıyabında imanınız sebebiyle bize tekaddüm ettiniz. Çünkü hazreti rasulün nübüvveti, zat-ı risaletpenahilerini ayn-ı ittisafla görenler için bedahet derecesinde idi. Yani O’nu görüp de iman etmemek, küfr-ü inadiden başka bir şey değildi. Binaenaleyh asıl fazilet onu görmeden iman etmededir ki o da size ve emsalinize nasip olmuştur. Kendisinden başka mabud-u bilhak olmayan Cenab-ı Hakk’a kasem ederim ki rasul-ü kibriyanın gıyabında cidden iman eden herhangi bir kimsenin imanından daha efdal iman yoktur.’ demiş ve bu müddeasını te’yid makamında sure-i Bakara’nın ibtidasından bed’ ile هُدَىٰ مِنْ رَبِّهِمْ kavli şerifine kadar kıraat buyurmuştur.”⁴⁵

Çok sık olmasa da tâbitün müfessirlerin görüşlerini de nakletmiştir. Tabiundan Hasan-ı Basri ve Mücahid’den(ö.103/721) yaptığı nakillere yer vermek istiyoruz:

Birçok sahabeye yetişen, ilim ve vera’ sahibi Hasan el-Bâsrî’nin⁴⁶ Bakara 2/21. ayetin tefsirindeki görüşüne yer veren Musa Kazım, يَا أَيُّهَا النَّاسُ hitabıyla başlayan ayetlerin Mekki, يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا hitabıyla başlayan ayetlerin de

⁴¹ Musa Kâzım, *a.g.e.*, 25-26.

⁴² Musa Kâzım, *a.g.e.*, 28-29.

⁴³ ez-Zehebi, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Darul-Kütübî'l-Hadise, II. Baskı, Mısır 1976, I/84-85.

⁴⁴ Bakara 2/3.

⁴⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 55. Diğer örnekler için bk., *a.g.e.*, 30, 228, 380.

⁴⁶ ez-Zehebi, *a.g.e.*, I/126.

Medeni olduğunu söyleyen Alkama ve Hasan-ı Basri'nin görüşlerine itiraz ederek bu genellemenin yanlış olduğunu gerekçeleriyle dile getirir: “Zira bu meselede silse-i risaletin müşârun ileyhimâ'ya ittisali sahih ve sabit olsa bile bu rivayet“
 النَّاسُ”mefhumunun küffara ihtisas ve inhisarını mucib olmaz Çünkü ehl-i Mekke'nin cümlesi kâfir değildi. Kâfir oldukları teslim edilse bile sebebin hususu, hükmün umumuna gayr-ı münafidir.”⁴⁷

Yine Hasan Basri'den yaptığı bir rivayette, بَقْرَةٌ صَفْرَاءُ “Sarı inek”⁴⁸ tamlamasını tefsir ederken صفراً kelimesi فقوع ile kullanıldığında “halis sarı/sapsarı” anlamına geldiğini belirtir: “ فَاقِعٌ ”hakikatte“ لُونٌ ”in değil“صَفْرَاءُ”nın sıfatı olduğu haldeburada“ فَاقِعٌ ”sigasının“لُونٌ”e isnadı ziyade te'kid nüktesine mebnidir... Hasan-ı Basri Hazretleri'nin“صَفْرَاءُ”kavli şerifini“السواد شديدة سوداء”“siyahlığı gayet şiddetli bir siyah inek (simsiyah)” diye tefsir eylediği rivayet edilmiştir... Filvaki“صَفْرَاءُ”nın mukaddematı“سواد”dan olmak itibarıyla şu beyitte⁴⁹ olduğu gibi“سواد”manasında istimali sahih ise de“ فَاقِعٌ صَفْرَاءُ”nazmı şerifinde bu istimali sahih değildir. Zira“سواد”manasına “صَفْرَهُ”, “ فَقُوعٌ ” ile te'kid olunamaz Çünkü“فقوع”yani“خالصيت”“صَفْرَاءُ”ye mahsus bir vasıftır.”⁵⁰ diyerek bu konuda Hasan el-Basri'ye katılmadığını belirtmiştir.⁵¹

Mücahid'in, “Aşağılık maymunlar olun!” dedi!⁵² ayetinin tefsirinde, bu değişimin şekil ve surette olmadığını, “maymunlar gibi olun” anlamında teşbih yapıldığını, nitekim كَمَثَلِ الْحِمَارِ يَحْمِلُ أَسْفَارًا ayet-i kerimesinin⁵³ de bu anlamda kullanıldığını söylediğini belirtir.⁵⁴

Tefsirinde görüşlerine başvurduğu diğer bazı müfessir, dilbilimci ve kelimacılar şunlardır: Abdullah ibn Kesir (ö.120/738)⁵⁵,Ebu Bekr Asım

⁴⁷ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 181-182.

⁴⁸ Bakara 2/69.

⁴⁹ Bu anlatımın hemen öncesinde zikrettiği söz konusu şiirde A'şa, Kays b. Ma'di Kerbi'yi şöyle övmektedir: هن صفر اولادها كالزبيب تلك خيلي منه و تلك ركابي “Şu atlarım ve şu siyah develerim ve onların kara üzüm gibi yavruları hep medhettiğim kimsenin bana olan in'am ve ihsanlarıdır.”

⁵⁰ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 388.

⁵¹ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 387-388.

⁵² Bakara 2/65.

⁵³ “Tevrat'la yükümlü tutulup da onunla amel etmeyenlerin durumu, ciltlerle kitap taşıyan eşeğin durumu gibidir.” (Cuma 62/5).

⁵⁴ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 380.

⁵⁵ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 108.

(ö.127/745)⁵⁶,Ebu Amr el-Basrî (ö.154/771)⁵⁷,Hamza b. Habib ez-Ziyyât (ö.156/773)⁵⁸,Ebu Abdurrahman Nâfi (ö.169/785)⁵⁹, Yakub⁶⁰, Halil b. Ahmed (ö.170/786)⁶¹, Sibeveyh (ö.180/796)⁶²,Kutrub (ö.206/821)⁶³, el-Ferrâ (ö.207/822)⁶⁴, İmam Kisaî (ö.189/905)⁶⁵, Ebû Müslim İsfehânî (ö.322/934)⁶⁶, Ebu'l-Hasen el-Eşari (ö.330/942)⁶⁷,Ebû Ali el-Fârisî (ö.377/987)⁶⁸, Fahrüddin er-Razi (ö.606/1210)⁶⁹, Taftazâni (ö.793/1390) vb.⁷⁰

Musa Kazım Efendi'nin tefsirinde müracaat ettiği şahıslar ve kaynaklar elbette bunlardan ibaret değildir. Kimi zaman rivayet ettiği görüşe katıldığını suskun kalarak ima etmiş, bazen de, “müfessirlerin beyanına göre”, “bazı müfessirlere göre”, “müfessirlerin çoğunluğuna göre”, “bazı ulemaya göre” diyerek, isim ve kaynak zikretmeden onların görüşlerini nakletmiştir.⁷¹

Safvetül-Beyan'da takip edilen metodla ilgili olarak şunu açıkça söylememiz mümkündür: Müellif'in gerek açıkça gerekse hiç isim vermeden zikrettiği görüşlerinin geçmiş dönem tefsir eserlerinde yer aldığını tespit ettik. Musa Kazım, bu görüşlerinin hangi tefsirlerde yer aldığı eserinde belirtmemiştir. Biz de makaleyi fazla uzun tutmamak gayesiyle bu eserlere dipnotta işaret etmeyi gerekli görmedik. Zira bu çalışmamız böyle bir mukayese ortamı için müsait değildir. Ancak şu kadarını söylemek gerekir ki, Müellifimiz, Taberi, İbn Kesir, Zamahşeri, Beydavi, Fahreddin Razi, Ebu Hayyan, Kurtubi gibi rivayet ve dirayet tefsirlerinin görüşlerini esas almış ve bu görüşlerin dışına çıkmamıştır

⁵⁶ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 114.

⁵⁷ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 108.

⁵⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 114.

⁵⁹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 108.

⁶⁰ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 259.

⁶¹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 20, 210.

⁶² Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 210, 242.

⁶³ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 25.

⁶⁴ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 210.

⁶⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 8, 113, 345.

⁶⁶ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 304.

⁶⁷ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 4, 51, 52.

⁶⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 20.

⁶⁹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 380, 278.

⁷⁰ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 376.

⁷¹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 4, 7, 14, 207, 349, 357, 376.

diyebiliriz.

2. Safvetü'l-Beyan'ın Rivayet ve Dirayet Yöntü

Genel bir tanımlarivayet tefsiri, Kur'an'ın Kur'an'la, Hz. Peygamber'in sünnetiyle veya sahabeden rivayet edilen nakillerle yapılan tefsir çeşididir. Tabiundan nakledilen sözlerin bu tefsir çeşidine dâhil edilmesi hususu ise âlimler arasında tartışmalı bir konudur.⁷²

“Re'y” veya “ma'kul” tefsir de denilen dirayet tefsiri ise, ayetlerin açıklamasında sadece rivayetlerle yetinmeyip, dil, edebiyat, mezhep, felsefe ve çeşitli bilgilere dayanılarak yapılan tefsir çeşididir.⁷³

Musa Kazım'ın tefsirinde dirayet yönü, rivayet yönüne göre daha ağırlıklı olmakla beraber, yine de rivayetlerihmal edilmemiştir. Kur'an tefsirinde hemen bütün âlimlerce kabul gören ve uygulanan bu metodu⁷⁴ o da eserinde aynen uygulamıştır.

Musa Kâzım Efendi, ... قَالَوا سُبْحَانَكَ لَا عِلْمَ لَنَا إِلَّا مَا عَلَّمْتَنَا... “Dediler ki sen yücesin ya Rab...”⁷⁵ ayetinin tefsirinde şu açıklamayı yapar: “Meleklerin, bu ayette لَنَا عِلْمٌ لَنَا cümlesinin başında سُبْحَانَكَ kelimesini iraddan maksatları evvelce kendilerinden vaki olan sualden özür dilemektir. Yani tevbe ve istiğfardır. Bunun içindir ki, bu kelime tevbenin anahtarlarıdır. Nitekim Hz. Musa, Ru'yetullah talebinden tevbesinde: وَأَنَا أَوَّلُ سُبْحَانَكَ تَبْتُ إِلَيْكَ وَأَنَا أَوَّلُ “Sen yücesin, sana tevbe ettim, ben inananların ilkiyim”⁷⁶ demiş ve Hz. Yunus da kavmine gazabından nedâmetinde: سُبْحَانَكَ إِيَّيْ كُنْتُ مِنَ الظَّالِمِينَ “Senin şânın yücedir, ben

⁷² ez-Zehebî, *a.g.e.*, I/154; ez-Zerkânî, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mısır ts., II/12; Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulumi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, VIII. Baskı, Beyrut 1981, 347; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V. Baskı, Ankara 1985, s. 228.

⁷³ ez-Zehebî, *a.g.e.*, I/246-247; Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988, II/210.

⁷⁴ ez-Zerkeşi, Bedruddin Muhammed b. Bahadır, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an*, Kahire 1957, II/175; İbn Teymiyye, *Mukaddime fi Usuli't-Tefsir*, Beyrut, 1988, 117; ez-Zehebî, *a.g.e.*, I/40-41; Mennau'l-Kattan, *a.g.e.*, 347; Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine*, Şule Yayınları, İstanbul 1993, II.

⁷⁵ Bakara 2/32.

⁷⁶ A'raf 7/143.

zalimlerden oldum.”⁷⁷ kelamıyla itiraf-ı kusûr eylemiştir.”⁷⁸

Keza, ... فَتَلَفَىٰ أَدَمُ مِنْ رَبِّهِ كَلِمَاتٍ فَتَابَ عَلَيْهِ ...”⁷⁹ ayetinin açıklaması sadedinde Â'raf 7/23. ayeti zikretmiştir.⁸⁰

Kur'an'ı en iyi bilen ve bu Kitab'ın gâye ve maksadına en fazla muttali olan Hz. Peygamber (s.a.s.)'in⁸¹ açıklamalarından hiçbir müfessir müstağni kalmadığı gibi Musa Kazım Efendi de tefsirinde bu geleneği sürdürmüştür. Rivayet ettiği hadislerin sıhhati ve rivayet zinciri hakkında bilgi vermeyen Musa Kâzım Efendi, kimi yerde ilk ravinin ismini belirtmiştir. Bazen de hadisi nakletmeden, “bu konuyu birçok hadis teyit eder” demekle yetinmiştir.

“Kendilerine rızık olarak verdiğimizden Allah yolundaharcarlar.”⁸² ayetindeki rızık kesin olarak helal'i ifade ettiğini ancak mutlak manada ‘rızık’ kelimesinin helal-haram her ikisine de şamil olduğunu iki madde halinde delillendirmeye çalışır. Bu görüşüyle ayetin sebep-i nüzulünü naklederken, akaid'i ilgilendiren “rızık” konusunda Ehl-i Sünnetin görüşünü kabul eder ve Mutezile'ye de itiraz eder.⁸³

Birinci delil olarak; def çalıp teğanni eden (müzik söyleyen) *Amr b. Kurra'nın*, Hz. Peygamber'in (s.a.s.) huzuruna gelerek Müslüman olduktan sonra da bu işine devam etmesine izin vermesini ister. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “ (لقد رزقك الله طيبا فاخترت ما حرم الله عليك من رزقه مكان ما احل الله من حلاله) “*Şüphe yok ki Cenab-ı Hak sana helal rızık verdi fakat sen Allah'ın sana helal ettiği rızık yerine haram eylediği rızıkı ihtiyar ettin.*” diyerek bundan men' eder. Hadis-i şerifidir. Zira bu hadis-i şerifte Rasul-ü Ekrem Efendimiz Hazretleri harama “rızık” tesmiye etmiş... bu hadis-i şerif haramın dahi rızık olduğuna sarahaten delalet etmektedir.”⁸⁴

⁷⁷ Enbiya 21/87.

⁷⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 291.

⁷⁹ Bakara 2/37.

⁸⁰ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 310.

⁸¹ Cerrahoglu, İsmail, *a.g.e.*, I/43.

⁸² Bakara 2/3.

⁸³ Bkz. el-Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *Makalatü'l-İslamiyyin*, (Tah. M. Muhyiddin Abdulhamid), II. Baskı, Mısır 1969, I/322; Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal*, (Tah. M. Seyyid Kiylani), Kahire 1976, I/53; Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usulü'l-Hamse*, (Tah. Abdulkerim Osman), Mektebe Vehbe, II. Baskı, Mısır 1988, s.785-786).

⁸⁴ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 58-61. Hadisin kaynağı için bk. *Daif İbn Mace*, I/208 (H. No: 2608); el-Münavi (ö. 1031h), Zeynuddin Muhammed, *el-Fethu's-Semavi*,

فَوْقَهَا “Allah bir sivrisineği, ondan daha da ötesi bir varlığı örnek olarak vermekten çekinmez...”⁸⁵ ayetindeki فَوْقَهَا kelimesinin iki farklı manaya gelebileceğini belirtir ve bunun için şu hadisi delil getirir: “Eğer nezd-i ilahide dünyanın sivrisinek kanadı kadar değeri olsaydı ondan kâfire bir içim su bile içirmezdi.”⁸⁶

Musa Kazım, ayetlerintefsirinde rivayetleri kullanmıştır. Öyle ki, rivayetlere karşı duyarlılığı ve gösterdiği özen kayda değer bir durum arz etmektedir. Bu yönüyle Musa Kazım'ın, klasik tefsir yöntemini takip ettiğini söylememiz mümkündür.

3. Safvetü'l-Beyan'ın Ulûmu'l-Kur'an Yönü

Musa Kazım Efendi'nin tefsiri, Ulûmu'l-Kur'an bakımından önemli bir zenginliğe sahiptir. Esbab-ı Nüzul, Nasih-Mensuh, Muhkem-Müteşabih, Tenasüb ve İnsicam, İcazu'l-Kur'an, Kısasu'l-Kur'an, Mübhematü'l-Kur'an, Müşkilü'l-Kur'an, Hurûf-ı Mukattaa gibi Kur'an İlimlerine dair pek çok örnek görmemiz mümkündür. Safvetü'l-Beyan'da bahsedilen Kur'an İlimleri ile ilgili birkaç örnekle yetinmek istiyoruz.

Musa Kâzım Efendi tefsirinde nüzul sebepleri ile ilgili bazı rivayetlere kaynak zikretmeksizin yer vermiştir. Bu rivayetlerin genelinin yorum yapmadan aktarmış ve bunlar hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Genellikle, “buayet-ikerimenin sebab-i nüzulü şu olaydır” der, sonra ilgili olayı nakleder. Kimiyerlerde isenüzul sebebine konu olan olayı anlatır, daha sonra “ayet bu olayüzere nazil olmuştur” der. Bazen de nüzul sebebini çağrıştıran ifadeler kullanır.

Bakara 2/14. ayetin sebab-i nüzulü ile ilgili, “*Bu ayet-i kerimenin sebab-i nüzulü bervechi âti rivayet edilmiştir.*” der ve yorumda bulunmaksızın münafıkların reisi Abdullah b. Übey ile bir gurup sahabinin konuşmalarını nakleder. Bu rivayete göre Abdullah b. Übey, samimi bir Müslüman olduğunu ispatlamak adına ashaba şirin görünmeye çalışmış, onları övücü birçok söz söylemiş, onlar da bu

---

Darul-Âsime, Riyad ts., I/138. Musa Kazım Efendi'nin tefsirinde yer verdiği hadislerin, Muhaddisler tarafından kabul gören rivayetler olduğunu, israiliyat ve mevzu hadisleri eserine almadığını söyleyebiliriz. Naklettiği hadislerin tahriri, ayrı bir çalışmanın konusu olduğundan, burada belirtilmesine ihtiyaç duyulan bazı hadislerin kaynağına işaretle yetineceğiz.

⁸⁵ Bakara 2/26.

⁸⁶ Musa Kazım Efendi, *ag.e.*, 244. Hadis için bk. Tirmizi, Zühd 13, 35-36.

durumu Hz. Peygamber'e (s.a.s.) haber vermeleri üzerine bu ayet nazil olmuştur.⁸⁷

Müfessirimize göre iki çeşit nesh vardır: 1. Bir nebinin şeriatında olan bir hükmün yine o nebinin şeriatında olan diğer bir hüküm ile neshedilmesi, 2. Önceki bir nebinin şeriatında olan bir hükmün daha sonra gelen nebinin şeriatında bulunan diğer bir hükümle neshedilmesi.

Bu iki durumun da mümkün olduğunu belirten Musa Kazım, önceki kitapların neshedilmesini, Tevrat ve İncil gibi semavî kitapların bir kısmının mensuh, bir kısmının muharref olduğunu, Kur'an-ı Kerim'in geçmiş kitapların fer'i hükümlerinin çoğunu neshettiğini örnekleriyle dile getirir. Kur'an'ın kendi bünyesinde neshin var olup olmadığı konusunda herhangi bir tartışmada bulunmaz. Ancak, tefsiri ve diğer eserleri incelendiğinde onun, Kur'an'da neshin varlığını kabul edenler safında yer aldığını söyleyebiliriz.⁸⁸

Bakara 2/4. ayetini tefsir ederken Tevrat ve İncil'e icmalen inanmanın "farz-ı ayn" olduğunu, teferruatına inanmanın ise ne farzı ayn, ne de farz-ı kifaye olduğunu söyler: "*Zira O kitapların münderecatından bir kısmı mensuh ve bir kısmı da muharrefdir. Mensuh ve muharref olan bir şeye iman, manasızdır...*"⁸⁹

Safvetül-Beyan'da huruf-ı mukattaa konusu geniş yer tutar. Müfessirimiz bu harflerle ilgili görüşleri, bunların delillerini ve bu görüşlere yapılan itirazları bir bir nakleder. Kendi görüşünü de belirtir⁹⁰ ve hakikate en yakın olanın da bu olduğunu belirtir.⁹¹

Bu harflerin bazı sûrelerin başında yer almasını iki önemli noktada izah eden Musa Kazım Efendi, öncelikle bu harflerin tahaddi anlamına geldiğini; müşriklerden Kur'an'ın benzerini getirmelerinin istendiğini belirtir. İkinci noktayı da şöyle dile getirir: "*Bu surelerden herhangi birinin kıraatına başlandığı zaman kulaklara ilk çarpan şeyin başlı başına bir nev-i mucize olduğunu ifadedir. Zira esami-i hurufu kıraat etmek yani hurufatı isimleriyle ta'dat eylemek o esamiyi ders ve teallüm edenlere*

⁸⁷ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 125-126. Diğer bir sebep-i nüzul için bkz., Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 240.

⁸⁸ Musa Kazım Efendi, *Külliyyat, Dini, İctimai Makaleler (Diyanet-i Hakka)*, s. 24-27.

⁸⁹ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 66. Ayrıca bkz., *a.g.e.*, 331, 385-386.

⁹⁰ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 131-132.

⁹¹ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 20.

*mahsus olduğundan hiç kimseden harfi vahid teallüm etmediği katiyyen ma'lum olan ümmi bir zattan bu kıraatın sudürü şüphe yok ki bir nev-i harikadır. Bahusus şu esâminin malum olduğu vehile zikir ve terki binde fenn-i edebde bütün emsaline faik bir edib ve arabın aciz kalacağı bervechi âti birçok esrar-ı acibe ve dekaik-i amikaya da riayet edilmiştir.*⁹²

Kur'an-ı Kerim'in fesahat ve belağatıyla ilgili ayetlere işaret eden Musa Kazım Efendi, Arapça dilindeki derin bilgisini de bu yolla ortaya koymuş olmaktadır.

Son olarak Musa Kazım Efendi'nin tefsirinde sık sık yer verdiği İ'cazu'l-Kur'an⁹³ konusundaki görüşlerine yer vermek istiyoruz.

O İ'câz konusuna daha çok Kur'an'ın meydan okuma ayetleri çerçevesinde yaklaşmış ve ilgili ayetleri yorumlayarak konuyu değerlendirmiştir. Bunun yanı sıra dil ve üslup özellikleri fesahat ve belağat incelikleri ve gaybi haberleri içermesi gibi pek çok yönden Kur'an'ın mu'ciz olduğuna dikkat çekmiştir. Müfessirimiz, "İ'câzu'l-Kur'an" adlı bir makale neşretmiş ve bunu da Bakara suresinin 23 ve 24. ayetlerin açıklamasında tefsirine aynen almıştır.⁹⁴ Musa Kâzım Efendi bu makalesinde Kur'an'ı Kerim'in İ'cazını dokuz maddede izah etmiştir.⁹⁵ Kur'an'a yönelik batı kaynaklı saldırılara cevap oluşturan bu makale, oldukça ilgi çekici olup, önemli başlıklar altında konuyu açıklığa kavuşturmuştur.⁹⁶

4. Safvetü'l-Beyan ve İlm-i Kalam

Safvetü'l-Beyan, kelâmî konular açısından büyük bir zenginliğe sahiptir. Müfessirimiz, kalam ile ilgili ayetleri tefsir ederken ele aldığı konuya dair ayrıntılı bilgiler verir. Allah'ın varlığı ve birliği, Kur'an'ın mahlûk olup olmadığı, imanın tanımı, şefaet, rızık, teklif-i mâ lâ yutak gibi birçok kelâmî konuyu Ehl-i Sünnet çerçevesinde izah eder, konu hakkında mevcut görüşlere delilleriyle

⁹² Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 21.

⁹³ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 10-11, 36, 85, 123-124, 145, 200, 209.

⁹⁴ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 213-218.

⁹⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 214-216; Aynı makale Sırât-ı Müstekîm dergisinde yayınlanmıştır. Bk. Musa Kâzım Efendi, "İ'câz'ul-Kur'an", *Sırât-ı Müstekîm*, VIII, (Eylül 1324), I/107-108 ve IX, (Ekim 1324), I/135-137.

⁹⁶ Musa Kazım Efendi'nin, İ'cazu'l-Kur'an makalesi hakkında detaylı bir inceleme için bk. Güllüce, Dr. Hüseyin, "Erzurumlu Musa Kazım ve Kur'an'ın İ'cazı Hakkındaki Görüşleri", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 12, Erzurum 2002, s.219-227.

birlikte yer verir. Gerekli durumlarda Mutezile ve Haricilerin görüşlerine atıfta bulunur ve onları tenkit eder. Ayrıca Şiiilerle Sünniler arasındaki itikadi ayrılıkların giderilmesi gerektiğini de savunur ve bunun için bir münazara meclisi oluşturulmasını teklif eder: *Şii olsun Sünni olsun, değil mi ki, 'Lâ ilâhe illallah, Muhammed Rasulallah' diyor, kendini Müslüman addediyor, onu daire-i ittihâda almalıdır...*⁹⁷

Kelami konularla ilgili Müfessirimizin görüşlerini yansıtan birkaç örnek vermek istiyoruz:

“...Allah dileseydi, elbette onların işitme ve görme duyularını giderirdi. Şüphesiz Allah her şeye hakkıyla gücü yetendir.”⁹⁸ ayetinin yorumunda: *“Kudret, bir şeyi icada gücü yetmek iktidar olmak manasındadır... Kudret sıfatıyla Cenab-ı Hakk tavsif olunduğu gibi insan da tavsif olunur. Fakat bu iki kudret arasında vucûh-u kesire ile fark vardır. Ezcümle, Hakk'ın kudreti zâtî ve sermedî, kulun kudreti ise arızî ve gayr-i dâimdir. Keza Hakk'ın kudreti acze münafî, abdin kudreti ise acze gayr-ı münafîdir. Çünkü acz, abdin lazım mahiyeti, ondaki kudret ise Cenab-ı Hakk'ın ona verdiği muvakkat bir âriyetidir...”* diyerek Allah'ın kudret sıfatı ile kulların gücü arasında mukayese yapmıştır.⁹⁹ Bu açıklamasıyla, “Kul, fiilinin halıkıdır” görüşünü ileri süren Mutezileye karşı çıkmıştır.¹⁰⁰

Allah'ın fiillerinin ve sıfatlarının kullarınkine benzemediğini açıklarken şöyle der: “Ey insanlar, size ve sizden öncekileri yaratan Rabinize kulluk edin ki, (azaptan) korunasınız.”¹⁰¹ ayetinde geçen *لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ* 'daki *لَعَلَّ* fiil-i müşabehe olub da isim ve haberi olan huruf cümlesindedir. Manası *ترجى* (teraccî) dir. Yani 'matlub olan bir şeyin husûlünü ümide mevzudur.' Mesela *الله يغفر ذنبي* deniyor ki, 'Hüday-ı Müteâlin günahımı af edeceğini ümit ederim' demektir. *اشفاق* (işfâk) yani 'arzu edilmeyen bir şeyin vukuundan tevakki ve ihtiraz' manasında dahi müsta'meldir. (*لعل زيدا يموت*) kavlinde olduğu gibi ki, 'Zeyd'in vefat edeceğinden korkuyorum' demektir. Burada *ترجى* manasına olduğu malumdur. Fakat bu teraccîden maksat, Hakk'ın değil ibadın teraccîsidir. Çünkü Cenab-ı Hakk *ترجى* ve *اشفاق* gibi şeylerden kat'iyen münezzehtir. Şu halde Kur'an-ı Kerim'in herhangi ayetinde bu edatın zikri

⁹⁷ Musa Kâzım Efendi, *Külliyat*, 294.

⁹⁸ Bakara 2/20.

⁹⁹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 169.

¹⁰⁰ Kadı Abdulcebbar, *a.g.e.*, 324-326.

¹⁰¹ Bakara 2/21.

ibada nisbetledir.”¹⁰²

Melekler hakkında Bakara 2/30. ayeti açıklarken “melek” kelimesi üzerinde durur¹⁰³ ve bu nurani varlıklara inanmanın asıl dayanağının şer-i deliller olduğunu, aklen de bunun mümkün olduğunu belirtir. Hatta semavi ya da semavi olmayan bütün dinlerin mensuplarının ve hatta hiçbir dine mensup olmadığı halde yalnız Allah’a inanan kadim felsefecilerin bile meleklerin varlığını kabul ettiklerini, fakat onların hakikat ve mahiyetinde ihtilaf ettiklerini söyler.¹⁰⁴

Peygamberlerin sıfatlarıyla ilgili Mutezile’nin görüşlerini Ehl-i Sünnetin görüşleri çerçevesinde tenkid eder ve çeşitli açıklamalarda bulunur.¹⁰⁵

Haşrin imkânı ile ilgili açıklamalar yapar.¹⁰⁶ Ahiretteki hayatın ruhani mi cismani mi olacağına dair görüşlere de yer veren Musa Kazım, Ehl-i sünnetin, “meâd’ın hem ruhâni hem de cismanî olacağı” görüşünü kabul eder ve ahiretteki hayatın keyfiyetine dair açıklamalarda yapar.¹⁰⁷

İman-amel ilişkisi üzerinde duran Müfessirimiz, Bakara 2/3. ayetin tefsirinde, imanın tasdikten ibaret olduğunu, ancak ahiret mutluluğu için lisanen ikrarın da gerekli olduğunu belirtir.¹⁰⁸

Bakara 2/5. ayetin yorumunda, yine Mu’tezile’ye itiraz eder ve onların bu ayete dayanarak fasıkların ebedi cehennemde kalacakları yönünde bir istidlalde bulduklarını, oysa bu ayetten böyle bir çıkarımda bulunulamayacağını belirtir.¹⁰⁹

Bakara 2/48. ayete dayanarak Mu’tezile’nin şefaatin nehyine istidlalde

¹⁰² Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 185. Ayrıca Bakara 2/9, 15, 26. ayetlerdeki “مخادعة”, “استهزاء” ve “استحيا” kelimelerinin açıklaması için sırasıyla bk., Musa Kâzım, *a.g.e.*, 105,130, 241. Bk. El-Eşari, *a.g.e.*, I/261-262.

¹⁰³ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 278.

¹⁰⁴ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 278-279.

¹⁰⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 199-208, 313, 315. Mutezilenin konuyla ilgili görüşleri için bkz. Kadı Abdulcebbar, *a.g.e.*, 573-575.

¹⁰⁶ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 236-237, 274-275.

¹⁰⁷ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 234-237.

¹⁰⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 52-53.

¹⁰⁹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 75-76. Mutezilenin konu ile ilgili görüşleri için bkz. Kadı Abdulcebbar, *a.g.e.*, 712-718; Şehristani, *a.g.e.*, I/45.

bulduklarını, hâlbuki bu ayetin kâfirlerden bahsettiğini ve onlar hakkında şefaatin nehyine delil olduğunu belirtir. Müslümanlar hakkında şefaatin olacağına dair ayet ve hadislere işaret eder.¹¹⁰

5. Safvetü'l-Beyan ve Fıkıh İlmi

Musa Kâzım Efendi, ahkâm ayetleri ile ilgili çok detaylı olmasa da fıkhi hüküm bildiren ayetleri yorumlamıştır. Kendisi, Hanefi olmasına rağmen, mezhep taassubuna girmemiş, mezhep taassubunun insanları husûmete götürebileceğini belirtmiştir:

“Fırkay-ı İslamiye arasında birçok nizâlar olmuş, İslâm tefrikaya düşmüş, birçok mezhepler çıkmış. O mezahibden bir kısmı el'an bâkî... Bunlar Ehl-i Sünnet olmakla beraber, ahkâm-ı fer'iyyede bize muhaliftir... Bu ihtilafı yekdiğerimize karşı husûmet sûretinde göstermemeliyiz... Bir mezheb diğerk mezheb ehlini katiiyyen hasım addetmemeli”¹¹¹

Besmele'nin Kur'an'dan olup-olmadığı konusuylla ilgili olarak fakihlerin görüşlerini nakleder ve kendisi herhangi bir tercihte bulunmaz: “*Mekke-i Mükerreme ve Kûfe eimme-i kurra ve fukahasıyla İbn Mübarek ve Şafii rahimehumullah hazeratına göre, evail-i süveri Kur'aniye'de olan besmele-i şerife surelerden cüzdür. Medine-i Münevvere ve Basra ve Şam eimme-i kurra ve fukahasıyla İmam Malik ve Evzâi rahimehumullah hazeratına göre evâil-i süverde olan besmele-i şerife, mahza teberrük için yazılmış olup hiçbir sureden cüz' olmadığı gibi Kur'an'dan dahi değildir.*” der ve bu konuda diğerk görüşlere yer verir.¹¹²

“Âmin” lafzının ittifakla Kur'an'dan olmadığını, Fatıha suresinin bu kelimeyi söyleyerek bitirilmesinin sünnet olduğunu belirtir ve delil olarak: “*Fatıha'dan fariğ olduğum zaman "âmin" demeyi bana Cibril ta'lim eyledi ve 'âmin' lafzı, mektup üzerine basılan mühür gibidir.*”hadisini nakleder.¹¹³

Fatıha suresinin tefsirinde, cemaatle namaz konusuna değinir ve şöyle der: *إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ* “Ancak sana kulluk eder ve ancak senden yardım dileriz.”¹¹⁴ Ayetindeki

¹¹⁰ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 347.

¹¹¹ Musa Kâzım Efendi, *Külliyat: Dini, İctimai Makaleler* (Konferanslar), s. 293-294.

¹¹² Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 2-3.

¹¹³ Musa Kâzım Efendi, a.g.e., 17-18. (علمني جبريل امين عند فراغي عن الفاتحة و قال انه كالختم (علي الكتاب) Hadisin farklı rivayetleri için bkz. İbn Kesir, *Tefsiru İbn Kesir*, I. Baskı, Müessesetü Kurtuba, Kahire 2000, I/229-234.

¹¹⁴ Fatıha 1/5.

ن ن) (nun,nun'u cem'idir. Binaenaleyh bu fiilerin tahtında müstetir olan نحن zamiri, kâri ile namazda hazır bulunan cemaate ve sair muvahhidine racidir. Bunun hikmeti ise aleliştirak edilen ibadet ve istiânenin karîn-i kabul ve icabet olmasına tenbihdir. Çünkü kâri, ibadet ve duasında ihvân-ı dinini kendine şerik kılarısa onların için de melaike-i kiram ve evliyay-ı feham gibi birçok müstecabudda'veti ecille bulunacağından onların feyz ve bereketiyle kendi ibadet ve duasında mazhar-ı kabul ve icabet olacağı me'mulü kavidir. Ve bunun içindir ki, cemaatle namaz meşru olmuştur.¹¹⁵

6. Saffetü'l-Beyan'ın Dilsel Yönü

Bu bölümde Saffetü'l-Beyan'ın ağırlıklı yönünü oluşturan lugat, sarf, nahiv, belağat, kıraat, şiirden istişhadda bulunma, umum-husus, mutlak-mukayyed gibi lisan yönüyle doğrudan veya dolaylı bağlantılı olan özelliklerine yer vereceğiz. Ancak makalemizin hacmini fazla aşmaması için bu örnekleri sınırlı sayıda tutacağız.

Kur'an-ı Kerim'in Arap dili ve üslubunu en veciz bir şekilde ortayakoyduğu bilinen bir gerçektir.¹¹⁶Binaenaleyh Kur'an'ı yorumlayabilmek için bir müfessirin Arap dilini ve üslubunu, belağat ve fesahat yollarını bilmesi gerekir.¹¹⁷ Müfessirimiz de tefsirinde Arapça dili, fesahat ve belağatı ile ilgili uzun açıklamalarda bulunmuştur.

Musa Kazım'ın tefsirinin en önemli özelliklerinden biri, ayetleri lügat ve nahivkaideleri yönünden izah etmesi ve tahlile tabi tutması, fesahat ve belağat yönlerine açıklık getirmesidir. Ayetlerde yer alankelimelerin etimolojilerini, lügat ve ıstılah manalarını ayet, hadis ve şiirleredayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanış şekillerine,takdim ve te'hir, te'kid, hazif ve i'lâl durumlarına sık sık temas etmiştir. Bu bakımdan Safvetü'l-Beyan'ın büyük bölümünün sarf ve nahve ilişkin bilgilerle dolu olduğunu söylememiz mümkündür.

Arapça ile ilgili açıklamalarında genel olarak dilci Halil (ö. 786), Sibeveyh (ö. 796) ve el-Ferrâ (ö. 822)'dan nakillerde bulunmuştur.¹¹⁸

Bakara 2/24. ayetteki “ ن ” edatı üzerinde durur ve kelimenin kökünü tesbit

¹¹⁵ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*,11-12.

¹¹⁶ Bakara 2/23, 24.

¹¹⁷ ez-Zerkeşi, *a.g.e.*, II/55; es-Suyuti, *a.g.e.*, III/182.

¹¹⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 210, 242, 245, 366.

eder:“لن ” lafzı, “ل ” gibi nefy-i müstakbel edatıdır ve “ل ” dan eblağdır. Zira “ل ” nefy-i mutlak, “لن ” ise nefy-i müekked ve müebbed edatıdır. İmam Sibeveyh'e göre bu edat bir kelime-i asliyedir. Fakat İmam Halil'den bir rivayete göre bununaslı “لان ”dır. Kesret-i isti'malinden (çok kullanılması) naşi hemze hazf olunmuş ve ictimai sakineyni def için “ا ”(elif) dahi sakıt olarak “لن ” kalmıştır. İmam Ferra'ya göre aslı “ل ”dır. Elif, “nun” a kalb olarak “لن ”olmuştur.”¹¹⁹

Bakara 2/23. ayetteki “مِنْ مِثْلِهِ” kelimesindeki zamirin ircasındaki farklı vecihlere ve bu farklılığın doğurduğu değişik manalara işaret eder: “مِنْ مِثْلِهِ” (ayette geçen) “سُورَةٌ” kelimesinin sıfatıdır. Zamir “مِمَّا نَزَّلْنَا” daki “ما ”ya yani Kur'an-ı Kerim'e racidir. “مِنْ ” tebziyye veyahut beyaniyedir. Bu vücuhun cümlesine göre nazm-ı kerim: (belağat ve hüsn nazmından Kur'an-ı Azımuşşan'a mümasil bir sure getiriniz) manasını ifade eder. Veyahut “مِنْ مِثْلِهِ” deki “مِنْ ” ibtidaiyye, zamir de “عَبْد ”e yani Hz Peygamber'e raci olup nazm-ı kerim: (Abdimiz gibi ulüm teallüm etmemiş ve yazı yazmamış bir beşer-i ümmiden Kur'an'a benzer bir sure getiriniz) mealini müş'irdir. Fakat bu zamirin “ما ”ya, vahy-i münezzele rücu “عَبْد ”e yani münezzelü aleyhe (peygambere) rücuuna vücûhu âtiye ile müreccaktır...¹²⁰

Bakara 2/34. ayetteki “secde” kelimesini açıklarken, lügatta tevazû ile alçalmak, aşağıya eğilmek manasında olduğunu, ıstılahta ise ibadet kasdıyla alniyere koymak anlamına geldiğini, ilgili ayette bu iki mananın da kasedilmiş olabileceğini belirterek, her iki duruma göre ayete değişik manalar verir.¹²¹

Kur'an tefsirinde kelimelerin manasını tespititte şiirden istişhad önemli bir metottur. Nitekim Musa Kazım Efendi de, ayetlerin açıklamasında şiirden istişhadta bulunarak kelime tahlilleri yapmıştır:

Fatiha 1/4.ayetteki اَلدِّينِ kelimesini açıklarken şiire başvurur: “...Humase'nin (Onlar ile beynimizde adavetten başka bir şey kalmadığından bize mücâzât ettikleri gibi, biz de onlara mücâzât eyledik) manasına olan, “وَلَمْ يَبْقَ سِوَى الْعُدْوَانِ ” beytinde dahi “دين ” kelimesi ceza manasında isti'mal

¹¹⁹ Musa Kâzım Efendi, *age.*, 210. Diğer lügavi tahlillerden bazıları için bk. *age.*, 38, 242, 336.

¹²⁰ Musa Kâzım Efendi, *age.*, 203. Diğer lügavi örnekler için bk. *age.*, 15, 17, 35, 37, 38,41,44, 47-50, 53, 86, 102, 207, 122, 131-132, 185, 187, 189, 197, 198, 242-243, 247, 248, 258-259, 308, 328, 346, 365, 386, vd.

¹²¹ Musa Kazım Efendi, *age.*, 299. 310; Ayrıca diğer örnekler için bk. *age.*, 5, 11,40, 50, 58, 62, 65-66, 74, 79, 82, 116, 221, 229, 310, 335, vd.

edilmiştir.”der.¹²²

Musa Kazım Efendi, tefsirinde lügat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla yer vermiştir. Onun, ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojileri, lügat ve istilâh manaları, takdim, te'hir, te'kid, hazıfve il'âl durumları gibi çeşitli konularda, ayetlerde geçen edatların fonksiyonu ve ayetlerin i'rabı üzerinde önemle durduğunu görmekteyiz. Bu durum onun İslâmî ilimler ve Arapçayla ilgili sağlam bir altyapısının olduğunu ve bunu Kur'an tefsirine başarıyla yansıttığını göstermektedir. Makalemizin uzamaması için diğer örnekleri ilgili esere havale etmek istiyoruz.¹²³

Önemine binaen, Musa Kazım'ın üzerinde durduğu Kur'an'ın icazı, fesahat ve belâgat özelliklerine de birkaç örnekle yer vermek istiyoruz.

“Fasih bir sözün muktezay-ı hale mutabık olarak ifadesi”¹²⁴ şeklinde tarif edilen belâgat ilminin en önemli örneğini Kur'an-ı Kerim'in gerçekleştirdiğinde kuşku yoktur.

Musa Kâzım Efendi, Kur'an'daki mecaz, kinaye, istiâre, teşbih gibi durumlarla, üslup incelikleri, lâfızların manaya uygunluğu gibi konulara değinir. Ayetler arasındaki uyuma da işaret eder. O, bu izahları yaparken genelde kendi görüşünü ortaya koymuştur. Bunun yanında zaman zaman, isimlerini zikretmeden başkalarının görüşlerine de atıfta bulunmuştur.

Mübalağa ve mecaz sanatına verdiği örnekte:¹²⁵ “Şu halde“ أَصَابِعُ ”parmaklar demek ise de burada mecazen“ انامل ”yani“parmakların uçları” manasındadır.“ انامل ”yerine“ أَصَابِعُ ”lafzının zikr buyurulmuş olması bu makamda mübalağa manası maksud olduğuna tenbih içindir.”¹²⁶der.

Müfessirimiz, “Bir şeyi kendi adıyla değilde herhangi bir bakımdan

¹²² Musa Kazım Efendi, *age.*, 8. Diğer örnekler için bkz. *age.*, 64,72, 98-99, 113, 121, 139, 148, 152, 153, 154, 160, 162, 171, 185, 189, 196, 197, 202, 205, 206, 221, 222,223, 249, 268, 300, 345, 351, vd.

¹²³ Musa Kâzım Efendi, *age.*, 3, 4, 6, 7, 14, 23, 47, 56, 62, 70, 82, 94, 102, 110, 127, 132, 143, 151, 166, 171, 184, 192, 200, 211, 223, 246, 251, 264, 276, 282, 293, 305, 312, 330, 344, 351, 360, 387, 390, 393, vd.

¹²⁴ Bolelli, Nurettin, *Belagat*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1993, s. 20.

¹²⁵ Bakara 2/19.

¹²⁶ Musa Kazım Efendi, *age.*, 159. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. *age.*, 53, 75, 103, 113, 306-307, 380.

benzetildiği başkabir şeyin adıyla anmaya” denen “İstiâre” ile ilgili olarak Bakara 2/7. ayetteki “حَتْمٌ” ve “غِشَاوَةٌ” tabirlerinin, istiare tarikiyle mecaz olduğunu belirtir.¹²⁷

Bakara 2/9. ayetteki kıraat farklılığını şöyle belirtir: “يُخَدَعُونَ” fiilinde birçokvücuhu kıraat varsa da bu vücuhtan ikisi en ziyade iştihar etmiştir ki, biri sülâsiden وَمَا يُخَدَعُونَ diğeri de müfâaleden وَمَا يُخَدَعُونَ kıraatidir. Eimme-i Kurranın ekserisi birinci kıraati tercih etmişlerdir. Zira münafıklar ile nefisleri yekdiğerine bizzat muğayir değildir. Haddi zatında ikisi şey’i vahiddir. Aralarındaki muğayeret itibarîdir. خَدَعُ’nün yani “aldatmak” fiilinin münafıklardan nefislerine taallukunda ve bu suretle, o fiilin tahakkukunda şu muğayeret-i itibariyenin kifayet edeceği ise şüphesizdir... Hâlbuki وَمَا يُخَدَعُونَ fiilinin masdan olan مُخَادَعَةٍ tahakkukunda tarafeyn arasında muğayeret-i itibariye gayr-ı kafidir. Çünkü مُخَادَعَةٌ ancak yekdiğerine bizzat muğayir olan iki kimse arasında mutasevverdir. Münafıklar ile nefisleri arasında muğayaratzatîyenin bulunmadığı ise dergardır (aşikârdır). Binaenaleyh fiil-i mezkûru وَمَا يُخَدَعُونَ babından ما يُخَدَعُونَ و ما يُخَدَعُونَ diye kıraattan, bab-ı salisden olarak ما يُخَدَعُونَ kıraati evladır. Maahaza eimme-i kurradan Nafi, İbn Kesir, Ebu Amrrahimehumullah hazeratı da ikinci kıraati ihtiyar etmişlerdir.”¹²⁸

Kıraatle ilgili verdiği bir diğer örnekte Bakara 25. Ayetteki مُطَهَّرَةٌ kelimesinin üç farklı kıraati olduğunu söyleyerek, bunlardan en belîğ olanını, Arapça dil kuralları bağlamında izah eder.¹²⁹

Safvetü'l-Beyan’ın dilsel yönünün dikkat çekecek oranda fazla olmasıyla ilgili olarak Ö. Nasuhi Bilmen’in şu kanaatini belirterek bu bölüme son vermek istiyoruz: “...İlan-ı meşrutiyetten sonra Bakara Sure-i celilesinin bir kısmına kadar yazıp neşretmiş olduğu Türkçe bir tefsiri vardır ki, bu hadd-i zatında güzel yazılmış, faydalı bir eserdir. Bu eserde evvela ayetlerin mealleri icmalen yazılmış, ba’dehu kelimat-ı Kur’aniyye, başta Türkçe tefsirde görülemeyecek derecede bir i’rab ve kavaid tahliline tabi tutulmuş, bazı faydalı izahlar, muhakemeler, münakaşalar yapılmış, ara sıra bazı tasavvufî mütalaalar dercedilmiş, sonra da birkaç ayet-i kerimenin meali bir fezleke halinde oldukça mufassal olarak tekrar yazılmıştır...”¹³⁰

¹²⁷ Musa Kazım Efendi, *a.g.e.*, 89. Konuyla ilgili diğer örnekler için bkz. *a.g.e.*, 25, 56, 105, 106, 112, 200, 201, 209, 252, 383, vd.

¹²⁸ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 108.

¹²⁹ Musa Kâzım Efendi, *a.g.e.*, 229. Diğer bazı örnekler için bkz., *a.g.e.*, 8, 113, 259, 328.

¹³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *a.g.e.*, II/775.

SONUÇ

İslahat ve yenileşme konusundaki temel yaklaşımlarıyla tanınan Musa KâzımEfendi, Osmanlı Devletinin ilerici ve gelişmeci âlim tipinin bir temsilcisidir. Hürriyet, eşitlik, adalet ve medeniyet konusundaki genel yaklaşımlarıyla, döneminin İslamcı bir aydını olduğunu ortaya koymuştur. Sahip olduğu ilmî dirayetiyle bir taraftan idarî görevlerini yerine getirirken, diğer taraftan da dersler vererek önemli eserler te'lif ve tercüme etmiştir.

Tefsir'in, Osmanlı Devletinin son dönemlerinde yazıldığı dikkate alınırca, kelime ve cümlelerin kısa ve öz, anlaşılır, sade ve akıcı, günümüz Türkçesine oldukça yakın ifade ve üslup tarzına sahip olduğu; ağıdalı ve anlaşılması zor ifadelerden kaçınıldığı görülmektedir. Bu yönüyle Tefsir, yüksek ilim çevrelerine değil, halka hitap eden, orta tabakayı muhatap alan bir bilgiye ve anlatım tarzına sahiptir.

Müfessir, fakih, mutasavvıf ve mütekellimlik vasıflarına haiz olmasına paralel olarak, bu alanlarla ilgili eserler vermiştir. Makalemizin konusunu oluşturan **"Safvetü'l-Beyan Fi Tefsiri'l-Kur'an"** adlı –maalesef tamamlanamayan- tefsiri de bu eserlerinden birini oluşturmaktadır. Her ne kadar Kur'an'ın tamamına ait bir tefsir olmasa da mevcut haliyle bu tefsirin metodu hakkında genel bir kanaate varmak mümkündür.

İtikadi konular, Ehl-i sünnet bakış açısı çerçevesinde ele alınmış, deliller sunulmuş ve diğer görüşlere tenkidler yapılmıştır.

Musa Kâzım Efendi, tefsirinde fıkhî meselelere yer vermiş, ayetteki fıkhî hükümleri zikretmiştir. Kendisi Hanefî mezhebine bağlı olmasına rağmen, bu konuda mezhep taassubuna asla girmemiştir.

Tefsirinde kıraat konusuna temas eden Müellif, farklı kıraatları ve bu farklı okuyuştan doğan muhtelif manaları izah etmiştir.

Müfessirimiz tefsirinde, lûgat, sarf ve nahiv konularına oldukça fazla değinmektedir. O, ayetlerde yer alan kelimelerin etimolojilerini, lûgat ve ıstılah manalarını ayet, hadis ve şiiire dayanarak izah etmiş, kelimelerin Araplar arasında kullanılış şekillerine takdim, te'hir, te'kid, hazıf ve i'lâl, mecaz, kinaye, istiâre, teşbih, üslûp incelikleri, lafızların manaya uygunluğu gibi konulara sık sık temas etmiştir. Tefsirinin büyük bölümü sarf ve nahve ilişkin dilsel açıklamalarla doludur.

Esbab-ı nüzul, nasih-mensuh, muhkem-müteşabih vb. Tefsir Usulü konularına yer vermiş, bir müfessirde olması gereken ilmi donanımına sahip olduğunu ortaya koymuştur.

Musa Kâzım Efendi'nin **“Safvetü'l-Beyan Fi Tefsiru'l-Kur'an”** adlı tefsiri, Arapça dil detaylarına yoğun bir şekilde yer veren Osmanlıca Türkçesiyle yazılmıştır. Eser, bilinen klasik tefsir metodu ile te'lif edilmiştir. Rivayet yönü olmakla beraber, ağırlıklı olarak bir dirayet tefsiri özelliğine sahiptir denebilir.

Bu tefsir, Musa Kâzım Efendi'nin Arapçaya ve İslamî ilimlere olan vukûfiyetini en yalın bir tarzda yansıtan önemli bir eserdir.

Siyasi alandaki faaliyetlerinin hemen hiçbirini Tefsir'ine yansıtmamıştır. Bu yönüyle ilkeli bir davranış sergilemiştir.

Safvetü'l-Beyan'ın, mevcut tefsirler arasındaki konumu hakkında fazlaca ve kayda değer orijinallikler söylememiz mümkün görünmemektedir. Tefsir'in, klasik tefsirlerden farklı ve özel bir yönünün olmadığı, vasat bir görünüm arzettiği anlaşılmaktadır.

Ömer Nasuhi Bilmen'in ifadesiyle:“Bu kıymetdar âlim, hayatını yalnız ilme hasredip de siyasete pek dalmamış olsaydı ilim sahasında daha büyük muvaffakiyetler ihrâz edebilirdi.”“... bu tefsir-i şerif, ikmal edilmiş olsa idi, nev-i şahsına münhasır, güzide bir eser meydana gelmiş olurdu.” (Bilmen, a.g.e., II/774, 775)

Bibliyografya

- Kur'ân-ı Kerim Mecali*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2001.
- Abdülbaki, Muhammed Fuâd, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, el-Mektebetü'l-İslamiyye, İstanbul, 1982.
- Akşin, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Kitabevi, İstanbul 1987.
- Albayrak, Halis, *Kur'an'ın Bütünlüğü Üzerine (Kur'an'ın Kur'an'la Tefsiri)*, Şule Yayınları, İstanbul 1992.
- Albayrak, Sadık, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996.
- Berki, Ali Himmet, *Açıklamalı Mecelle (Mecelle-i Ahkam-ı Adliye)*, Hikmet Yayınları, İstanbul 1985.
- Beydavi, Nasıruddin Ebu Said, *Envaru't-Tenzil ve Esraru't-Te'vil*, (Kitab Mecmuatün mine't-Tefsir içinde), I. Baskı, el-Matbaatü'l-Âmire, Beyrut 1319h.
- Bilmen, Ömer Nasuhi, *Büyük Tefsir Tarihi (Tabakâtü'l-Müfessirîn)*, Bilmen Yayınevi, İstanbul 1973.

- Bolelli, Nurettin, *Belagat*, Marmara Üniv. İlahiyat Fak. Yay., İstanbul 1993.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Tarihi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1988.
- Tefsir Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, V. Baskı, Ankara 1985.
- Ceyhan, Abdullah, *Sırat-ı Müstakim ve Sebilürreşad Mecmualarının Fihristi*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları (Ankara 1991).
- Cömert, Derya, Şeyhülislam Musa Kâzım Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Tefsirdeki Metodu (Master tezi), Ankara 2006.
- Çantay, Hasan Basri, *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerim*, XIII. Baskı (I-III). Elif Ofset, İstanbul 1984.
- Çetinkaya, Bayram Ali, *Musa Kazım Efendi'nin Dinî, Siyasî ve Felsefî Düşüncesi*, C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, XI/2 – 2007.
- Eş'ari, Ebu'l-Hasen, *Makalatü'l-İslamiyyin ve'h-Tilafu'l-Musallin* (Tah. M. Muhyiddin Abdulhamid), Mektebetü'n-Nahdati'l-Mısriyye, Kahire ts.
- Güllüce, Dr. Hüseyin, *Erzurumlu Musa Kazım ve Kur'an'ın İ'cazı Hakkındaki Görüşleri*, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, Sayı: 12, Erzurum 2002.
- İbn Kesir, Ebu'l-Fida, *Tefsiru İbn Kesir*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1981.
- İbn Manzur, Ebu'l-Fadl, *Lisanu'l-Arabî'l-Muhit*, (Tah. Abdullah Ali el-Kebirv.dgr.), Daru'l-Maarif, Kahire ts.
- İbn Teymiyye, Mukaddime fi Usulî't-Tefsir, Beyrut, 1988.
- İlmiye Sâlnâmesi, *Osmanlı İlmiyye Teşkilatı ve Şeyhu'l-İslâmları*, (Haz. S. A. Kahraman, A. N. Gültekin, C. Dadaş, İstanbul 1998.
- İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, XI. baskı, İstanbul 1961.
- Kadı Abdulcebbar, *Şerhu'l-Usulî'l-Hamse*, (Tah. Abdülkerim Osman), Mektebe Vehbe, Kahire 1988.
- Kara, İsmail, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Risale Yayınları, İstanbul 1986.
- Koca, Ferhat, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi, Külliyyat, Dini ve İctimai Makaleler, Ankara Okulu, Ankara 2002.
- Kütübü Sitte (Buhari, Müslim, Ebu Davud, Tirmizi, Nesei, İbn Mace, Darimi, Muvatta', Müsned-i Ahmed), Çağrı Yayınları, İstanbul 1981.
- Mennâu'l-Kattân, *Mebâhis fi Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risale, VIII. Baskı, Beyrut 1981.
- Muhammed Hüseyin ez-Zehebi, *et-Tefsir ve'l-Müfessirun*, Daru'l-Kütübî'l-Hadîse, II. Baskı, Mısır 1976.
- Musa Kâzım Efendi, *Safvetü'l-Beyan fi Tefsiri'l-Kur'an*, Matbaa Amire, İstanbul 1336,
- Külliyat, Dini ve İctimai Makaleler*, (Tercüman-ı Hakikat, II Temmuz 1314), Evkaf-ı İslamiye Matbaası 1336.
- "İ'câz'ul-Kur'an"*, Sırat-ı Müstakim, VIII, (Eylül 1324), ve IX, (Ekim 1324).
- Külliyat*, "İslam ve Terakki" (İslam Mecmuası, 27 Şubat 319).
- el-Münavi (ö. 1031h), Zeynuddin Muhammed, *el-Fethu's-Semavi*, Daru'l-Âsime, Riyad ts.
- Sırat-ı Müstakim, c.7, sayı: 8.

- Şehristani, Ebu'l-Feth(ö. 479/548h), *el-Milel ve'n-Nihal* (Tah. Muhammed Seyyid Kiyani), Mektebe Mustafa el-Babi el-Halebi, Mısır 1976.
- et-Taberi, Muhammed b. Cerir, *Camiu'l-Beyan an Te'vili Ayi'l-Kur'an*, Daru'l-Fikr, Beyrut 1984.
- Tunaya, Tarık Zafer, *Türkiye'de Siyasal Partiler (İttihat ve Terakki)*, İstanbul 1989.
- Türkgeldi, Ali Fuat, *Görüp İşittiklerim*, IV. baskı, Ankara 1987.
- Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (D.İ.A), İstanbul.
- Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, III. baskı, İstanbul 1992.
- ez-Zemahşeri, Muhammed b. Ömer (ö. 528h), *el-Keşşaf an Hakaiki Ğavamıdıt-Tenzil*, Daru'l-Kütübî'l-Arabî, Beyrut 1987.
- ez-Zerkâni, Muhammed Abdulazim, *Menâhilü'l-İrfan fi Ulumi'l-Kur'an*, Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, Mısır ts.
- ez-Zerkeşi, Bedruddin, *el-Burhan fi Ulumi'l-Kur'an* (Tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), III. Baskı, Daru'l-Fikr, Beyrut 1980.

EKLER

EK:1. Musa Kazım Efendi'nin
Edirne/Muradiye Camii bahçesindeki mezar taşının kitabesi.

EK: 2. Musa Kazım Efendi'nin Edirne/Muradiye Camii bahçesindeki mezarı.

EK: 3. Musa Kazım Efendi'nin
Edirne/Muradiye Camii bahçesindeki mezarı.

EK: 4. Musa Kazım Efendi'nin
Edirne/Muradiye Camii bahçesindeki mezarı ve kitabesi.